

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
BRUSSEL, M'AS-TU VU?

N°006 - 007
SEPTEMBER 2013

**SPECIAAL NUMMER
OPEN MONUMENTENDAGEN
BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST**

TRIVMPHY. ISTE. CELEBRATVS. E. ST. IN. HONOREM
PHILIPPI. PRINCIPUS. HISP. FILII. INVICTISSIMI
ROMA. IMPERATOR. CAROLI. QVINTI. A. 1548. PRIMA. APRIL

Uiterlijk vertoon in Brussel

HOFSTAD IN DE 15DE EN 16DE EEUW

STÉPHANE DEMETER

Historicus, Directie Monumenten en
Landschappen

CECILIA PAREDES

Kunsthistorica, Directie Monumenten en
Landschappen

Aan het einde van de middeleeuwen werd de kunst van het uiterlijk vertoon gecultiveerd door een kleine minderheid aan de top. De uiterlijke tekenen van aanzien werden volgens strenge regels gecodificeerd. Deze cultus was het voorrecht van de hoven en kon zich ontwikkelen in een gunstige materiële omgeving: ruimten die deze machtsuitingen ook een extra betekenis gaven. In deze bijdrage verkennen we een aantal van die ruimten in Brussel door in de voetsporen te treden van het hof aan de vooravond van de moderne tijd.

Uiterlijk vertoon is van oudsher een wezenlijk onderdeel van de machtsuitoefening.¹ In de 16de en 17de eeuw betekende dit dat men zich fysiek moest laten zien in een kader dat de zichtbaarheid nog versterkte. Zo moesten zowel de vorsten als hun gevolg en hun talrijke vertegenwoordigers zich tonen op evenementen die speciaal daartoe werden georganiseerd. Die evenementen kregen slechts betekenis als er ook een publiek was dat ze wilde en kon bijwonen. Dit machtsvertoon nam uiteenlopende vormen aan, zoals optochten binnen of buiten de stad, het verschijnen op het balkon van een gebouw, een schouwspel van fysieke prestaties...

Detail van het centrale gedeelte van een schilderij met de voorstelling van een in Brussel gehouden toernooi op 1 april 1549. Olie op doek (Fondation de Ligne vzw, verz. van het kasteel van Beloeil).

Afb. 2

Aartshertog Ernest voor de Leuvensepoort in 1594. Het prinselijke gevolg werd verwelkomd voor de poorten van de stad in de omgeving van de stadswallen, waar grote open ruimtes waren (*Descriptio et explicatio pegmatum, arcuum et spectaculorum...* f°3v-4r © KBR).

een tijd waarin het hof vaak rondreisde, waren regels die bepaalden hoe de elite zich moest verplaatsen uiteraard bijzonder belangrijk. De samenstelling van de escorte van de vorst was anders

Elke processie bevat een element van uiterlijk vertoon voor een bepaalde maatschappelijke groep in de ruimte van de gemeenschap waartoe ze behoort, of zelfs in een vreemde ruimte.

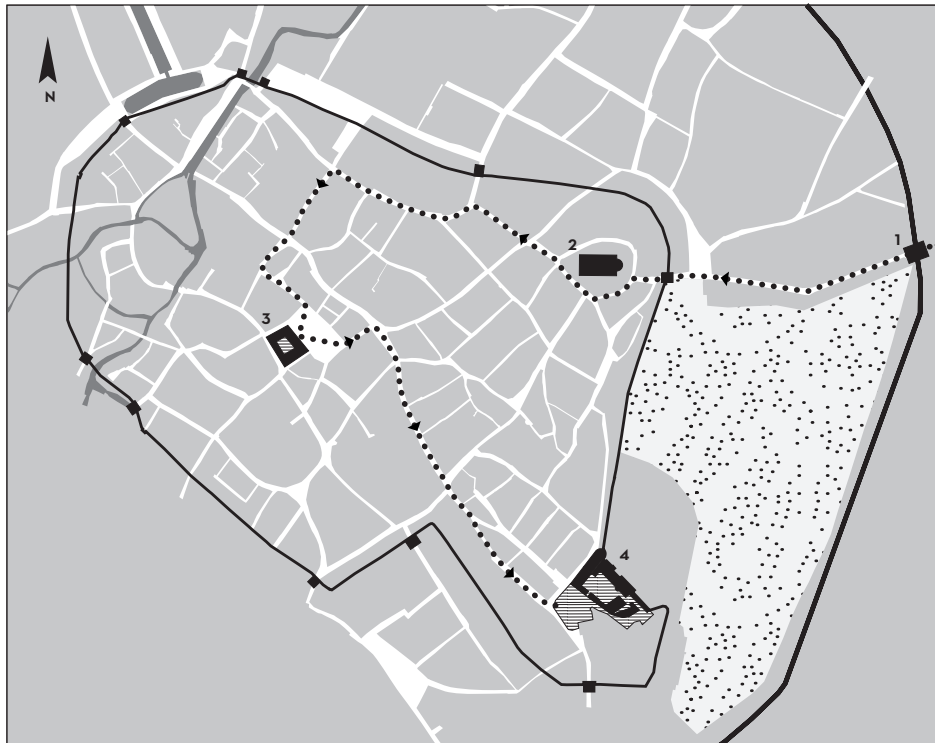
in vredetijd dan in oorlogstijd en werd al omstreeks 1474 gedetailleerd beschreven door Olivier de la Marche, officier en kroniekschrijver van het Bourgondische hof.⁶

Onder die belangrijke evenementen kleedden de 'Blijde Intredes' van prinses zoals de hertogen van Brabant een speciale plaats. In de steden van het hertogdom Brabant moest deze ceremonie georganiseerd door de stadsbestuurders de nieuwe vorst of landvoogd van een grondgebied voorstellen en hem als

dusdanig door zijn onderdanen doen erkennen. Omgekeerd werden de privileges van de stad door de vertegenwoordiger van de centrale macht bevestigd. In Brussel vonden in de bewogen politi-

etieke context van de 16de en 17de eeuw tal van dergelijke intredes plaats, en allemaal verliepen ze volgens een bijna onveranderlijk ceremonieel. Het traject dat in de stad werd gevolgd, lijkt in grote mate door de traditie te zijn bepaald, zoals blijkt uit de intrede van Filips II in 1549 of die van aartshertog Ernest in 1594 en Albrecht en Isabella in 1599.

De vorst en zijn gevolg werden onthaald aan de stadspoorten, buiten de wallen, waar zich uitgestrekte open ruimtes bevonden (afb. 2). Om strategische redenen was de onmiddellijke omgeving van de stadswallen immers schaars bebouwd: men wilde potentiële belagers geen schuilplaats geven. De grens van

Afb. 3

Tracé van het parcours dat gewoonlijk werd gevolgd tijdens de Blijde Intredes in Brussel (Hans Blanchaert © MBHG).

1. Leuvensepoort
2. Collegiale Sint-Michel en Sint-Goedele
3. Stadhuis
4. Coudenbergpaleis

de stedelijke jurisdictie lag doorgaans op een redelijke afstand van de wallen en werd op de steenwegen die naar de stad leidden meestal aangegeven door een paal, een hek of een alleenstaande kapel. Er bevonden zich slechts enkele schaarse gebouwen, zoals een herberg of het logies van een gardeofficier. Meestal begaf een delegatie van de stedelijke corporaties zich tot aan die toegangspunten tot het grondgebied van de stad en vergezelde vandaar de vorstelijke gastheer tot aan de stadspoorten. Daar verwelkomde een nog grotere groep mensen de bezoeker plechtig en liet hem de stad binnen. Tijdens de intrede van aartshertog Ernest in Brussel in 1594 "stapten ongeveer 2000 burgers, goed bewapend en de meesten voorzien van vederbossen gemaakt van witte en rode veters (de kleuren van het Oostenrijkse blaas) in militaire slagorde voorbij de poort tot aan de eerste grensmaal; de rest bleef, in dezelfde orde opgesteld, binnen de muren, als een erehaag."⁷

Hoewel de Blijde Intrede traditiegetrouw via de Leuvensepoort gebeurde, varieerden het toegangspunt

en het traject doorheen de stad volgens de herkomst van de bezoeker. Zo deed koningin Eleonora, de zuster van Karel V, in 1544 haar intrede via de Hallepoort. Maria van Portugal ontmoette de massa die haar kwam begroeten aan de Vlaamsepoort in 1565 ter gelegenheid van haar huwelijk met Alexander Farnese, de zoon van Margareta van Parma, landvoogdes der Nederlanden. Toen Maria de Medici in 1631 in ballingschap naar Brussel kwam, arriveerde zij via de Anderlechtsepoort. "[O]n mist encore en garde sur les boulevards de la porte d'Anderlecht, par où sa Majesté devait faire son entrée, trois cents bourgeois des plus qualifiés. Et ce même lieu estoit orné d'un grand nombre de canons qui d'une bouche toujours béante témoignaient de faire éclatter dans l'air le bruit de cette réjouissance. Sur la tour de la porte de la ville, comme aussi sur les remparts on voyait un nombre infini de pièces de fer et de mortiers tous préparés à faire grand bruit d'une joie si commune, en attendant que douze trompettes, qui estoient en même endroit fissent résonner hautement l'harmonie d'une plus douce musique."⁸

Aan de stadspoorten kon het publiek makkelijk een plaatsje vinden om de plechtigheid te volgen. De wal zelf vormde een ideale uitkijkpost, en het publiek werd zelfs geleidelijk ook toegelaten op de verdedigingswerken gevormd door de rondgangen van de wal, wellicht al vanaf eind 16de eeuw.

Tijdens de Blijde Intrede trok de hofstoet, nadat hij de Leuvensepoort voorbij was, door een reeks straten en pleinen, via de achterkant van het Warandepark dat de tuin van het Coudenbergpaleis vormde, en doorkruiste daarna de eerste stadsomwalling aan de Treurenbergpoort. Daarna vervolgde hij zijn weg links voorbij de collegiale Sint-Michel-en-Sint-Goedelekerk, via de Lange Ridderstraat (nu de Schildknaapstraat), de Korte Ridderstraat (Kleerkoopersstraat) en de Melkmarkt (rond de Sint-Niklaaskerk), via de Boterstraat naar de Grote Markt. Daar vormde het stadhuis een verplichte tussenstop, waar de eedaflegging plaatsvond. De vorstelijke stoet verliet vervolgens de Grote Markt via de Heuvelstraat en trok langs de Steenweg (Magdalenastraat)

naar het Coudenbergpaleis (Koningsplein) (afb. 3 en afb. 4).

Zodra de cortèges van het hof de stad binnen waren, werden ze met alle ontzag bejegend door de stedelijke overheden, die het traject nauwgezet afbaken en niets aan het toeval of aan improvisatie overlieten. Zodra dat traject vastlag, werd het speciaal voor de bezoekers versierd en beveiligd, onder meer door hekken die de stoet van het publiek afscheidden; het ging om *bailles* (slagbomen) of *lices* (omheiningen) gemaakt van houten palen die op regelmatige afstanden in de bodem werden gedreven en per twee met elkaar werden verbonden, ofwel met lichter hout ofwel met touw of doek, of een combinatie van beide. Langs het hele traject waren de straten versierd met bloemen, schilderijen en tapijten, en er werden ook triomfbogen of tijdelijke theaters geplaatst. Hierin werden *tableaux vivants* opgevoerd die, onder het mom van een Bijbelse of mythologische allegorie, politieke boodschappen aan de vorst richtten. De gebouwen langs het traject vormden uiteraard ideale uitkijkposten via de vensteropeningen op de verdiepingen of de balkons, en af en toe werd zelfs het dak door toeschouwers gebruikt. Zo konden ze genieten van het schouwspel op straat, de optocht van de prinselijke escorte en de stedelijke elite. Soms vormden honderden personen echte menselijke erehagen. Zo schreef de officiële kroniekschrijver over de plechtige intrede van de toekomstige Filips II in 1549: “*Er waren ongeveer zeshonderd ruiters, de mees-*

Er waren ongeveer zeshonderd ruiters, de meesten gekleed in rood satijn, met één mouw van wit satijn en de andere van geel satijn.

ten gekleed in rood satijn, met één mouw van wit satijn en de andere van geel satijn. De vorst deed zijn intrede [in Brussel] met veel pracht en praal en bijna in dezelfde opstelling als tijdens zijn intrede in Milaan. Hij bereed een prachtig Spaans genet. De toeschouwers in Brussel vormden een haag aan beide zijden van de straten, vanaf de Leuvensepoort tot aan de Grote Markt, en ze droegen brandende fakkels.”⁹

Afb. 4

De straten die van de collegiale Sint-Michiël-en-Sint-Goedelekerk naar het stadhuis op de Grote Markt van Brussel leidden, vormden het eerste deel van het parcours dat destijds werd afgelegd bij de Blijde Intredes. Een deel van dit traject werd ook gevolgd bij de begrafenis van keizer Karel in 1558 (Globalview © MBHG).

Ook het ceremonieel van het Gulden Vlies, een ridderorde gesticht door Filips de Goede om de steun van de adel te verkrijgen, ging gepaard met groot vertoon in de stad. Een twintigtal –later een vijftigtal– ridders gekozen onder de naasten van de hertogen van Bourgondië en daarna hun erfgenamen, onderling verbonden door statuten die hun voorrechten en plichten vastlegden, ontmoeten elkaar jaarlijks ter gelegenheid van een algemeen kapittel dat zowel publieke evenementen als besloten bijeenkomsten omvatte. Niet alleen deze bijeenkomsten maar ook het gedrag van de ridders werd volledig door de complexe statuten en verordeningen geregeld, en alles ging gepaard met een decorum van een ongekenne weelde. In Brussel vonden drie dergelijke bijeenkomsten plaats, die elk verscheidene dagen duurden: in 1435, 1501 en 1516. Ook toen werden de straten van de stad overspoeld door optochten van ridders in scharlaken uitrusting,

terwijl de liturgische plechtigheden die bij deze ontmoetingen hoorden, werden gevierd in de Sint-Goedelekerk in 1435, in de Karmelietenkerk in 1501, en opnieuw in de Sint-Goedelekerk in 1516. Bij die gelegenheid werden de stukken uit de schat van het Gulden Vlies, die in het Coudenbergpaleis werden bewaard, met grote luister getoond. De plaats die de ridders in de kerk, in het kapittel of aan het banket kregen toegewezen, was strikt geregeld, volgens een rangorde die hen een vaste plaats gaf in een protocolaire hiërarchie (afb. 5).

Het hof was echter niet de enige autoriteit die zich in de stedelijke ruimte liet zien. Ook talrijke andere evenementen en uitingen van machtsvertoon, georganiseerd door onder meer de stedelijke of geestelijke overheden, kregen een plaatsje in de al betrekkelijk drukke evenementenkalender. Zo was er onder meer de jaarlijkse Ommegang, die tijdens de tweede helft van de 14de eeuw werd ingevoerd maar een apotheose kende met de uitzonderlijke editie van 1615, gekoppeld

Afb. 5

De ridders van het Gulden Vlies in rouwkleiding sluiten de begrafenisstoet van keizer Karel af. Gravure (© MSB).

aan een ware triomftocht van aarts-hertogin Isabella. Als antwoord op de Blijde Intredes, waarin de prins zich aan de stad liet zien, waren het de vertegenwoordigers van de stad die tijdens de Ommegang voorbijtrokken onder het bewonderende oog van de prins, die de stoet vanop het balkon van het stadhuis volgde.¹⁰ Er waren ook veel louter religieuze processies, niet alleen in de verschillende parochies maar ook naar de bedevaartsoorden buiten de stad, zoals de Sint-Annakapel in Laken en de kapel van Scheut, of nog verder, bijvoorbeeld naar Onze-Lieve-Vrouw van Halle.

De omvang van de stoet, en vooral de breedte of hoogte als er ook wagens of reuzen aan meededen, zorgde er soms voor dat een specifiek traject langs de bredere straten moest worden uitgestippeld. Af en toe moest zelfs een gebouw dat het traject belemmerde worden gesloopt of een straat worden verbreed; in elk geval mocht niemand het parcours van de stoet nog betreden. Naast de fysieke bakens bepaalden reglementen en verordeningen de te volgen of te vermijden weg. Er werden wedstrijden uitgeschreven om de deelnemers ertoe aan te zetten met elkaar te wedijveren in de kwaliteit van hun uitrusting en hun

uiterlijke verschijning. Want steeds was de achterliggende bedoeling zich in een zo goed mogelijk daglicht te laten zien en de zaak waaraan de optocht was gewijd alle eer aan te doen.

OP HET BALKON

De sociale hiërarchie van elk hof is geënceneerd. In de prinselijke residenties moesten de indeling en de bestemming van de kamers de prins verheerlijken door de toegang tot zijn persoon in verschillende etappes te beperken, naarmate men de verplichte weg door de zalen van het paleis volgde. Vanaf de 15de eeuw werd dit principe toegepast in de inrichting van het Coudenbergpaleis. Terwijl in het centrum van de stad de hoge toren van het stadhuis verrees, werd aan het hertogelijke paleis een nieuw bouwwerk toegevoegd, de *Aula Magna*: een monumentale zaal die volledig voor de representatie van de vorst was bestemd en die de voorstelling van de macht in de stad tot uitdrukking bracht zoals de Bourgondische hertogen dat wensten. *Aula*, *hall* of *grande salle* zijn de termen waarmee de kronieken en rekeningen verwijzen naar de zaal gelegen boven de lage zaal van de nieuwe vleugel van het paleis.

Misschien verving deze aula definitief de meestal tijdelijke en demonteerbare architectuur van de houten feestzalen, die verderop in dit artikel aan bod komen. De *Aula Magna* werd omstreeks 1461 voltooid en vormde het kader van tal van plechtige evenementen en luisterrijke ceremonies. Er vonden audienties, banketten, festijnen, dansfeesten en zelfs steekspelen plaats, en voor elk daarvan moest de binnenuimte aan de omstandigheden worden aangepast. In 1517 beschreef een Duits kroniekschrijver de binneninrichting van de *Aula* voor een dansfeest op 14 februari, waarvoor men “*opdracht gaf de muren van de zaal met wandtapijten en kostbare stoffen te behangen*”, terwijl de dag daarop in dezelfde zaal een ruitertoernooi werd georganiseerd “*waarvoor men rond de zaal een gang bouwde voor de toeschouwers, met een drie à vier treden hoog podium bekleed met fluweel, zijde en andere stoffen.*”¹¹

Er gold ook een strenge regeling voor de verdeling van het hof op het balkon of in de vensteropeningen van gebouwen wanneer de prins zijn aanwezigheid tijdens een evenement of opvoering moest bevestigen. Tijdens de steekspelen in het Warandepark (zie afb. 9) diende de hele achtergevel als ‘tribune’

DE BEGRAFENISSTOET: VAN HET BALIËNPLEIN TOT DE COLLEGIALE SINT-GOEDELEKERK

Ook ter gelegenheid van doopsels, huwelijken of begrafenis liet het hof zich in de stad zien. Zo was Brussel het toneel van een rouwplechtigheid die verscheidene generaties lang model stond voor de 'keizerlijke begrafenis' aan alle Europese hoven: de uitvaart van Karel V in 1558. Op 28 december van dat jaar, nadat de vertegenwoordigers van de burgerlijke en religieuze overheden zich aan het paleis hadden verzameld – de eersten komend van Sint-Goedele en de tweede van het stadhuis – vertrok de lijkstoet, die wellicht uit duizend mensen bestond, volgens de orde die bepaald was door de wapenheraut belast met de organisatie van de plechtigheid. De lange stoet verliet het Coudenbergpaleis via het Baliënplein, dat een soort voorplein voor het paleis vormde, en vertrok naar de Sint-Goedelekerk via de Hofbeer en de Steenweg tot aan de Grasmarkt; dan keerde hij via de Bergstraat naar de collegiale kerk terug. Het ornaat, het aantal en de identiteit van de deelnemers drukten traditiegetrouw de status van de overledene uit.² Tijdens de uitvaart die in 1558 in Brussel werd gehouden, bereikte dit verschijnsel een hoogtepunt. De begrafenisstoet begon met een grote maar geordende massa vertegenwoordigers van de kerkelijke gemeenschap: de stadsclerus, de voorzangers van de stadsclerus, de voorzangers van de hofkapel en de hogere geestelijkheid.

Deze eerste groep werd gevolgd door de stadsambtenaren: officieren, secretarissen, gezworenen, schepenen, burgemeesters en de amman (opperrechter), alsook de raadslieden en de pensionarissen, gevolgd door de rechtsgeleerden en letterkundigen en de leden van de Rekenkamer van Brabant. Daarna kwamen tweehonderd armen in soutane; zij droegen kaarsen versierd met de wapens van Karel V. Tot slot kwam het belangrijkste deel van de stoet: de optocht van de prins en de vertegenwoordigers van de adel van de Staten, en de processie van voorwerpen die het begrafenisornaat zelf vormden en gedetailleerd in woord en beeld werden voorgesteld. De hele begrafenisplechtigheid moest uiteraard de macht van het rijk van keizer Karel V uitdrukken. Ze had als thema de triomf en verheerlijkte de overledene. Het belangrijkste onderdeel was een wagen in de vorm van een schip voortgetrokken door zeepaarden, die de overwinningen van de keizer moest verheerlijken. De hiërarchie van het machtssysteem ontrolde zich in crescendo naarmate de processie vorderde, met als apotheose de koninklijke rouwstoet aan het einde van het cortège. Voorafgegaan door hertog Alva, grootmeester van het hof, verscheen de erfgenaam van de overledene, Filips II, omringd door drie doorluchtige heren die zijn mantel vasthielden, terwijl achter hen de ridders van het Gulden Vlies twee per twee voortschreden.

NOTEN

1. BASTL, B., HENGERER, M., 'Les funérailles impériales des Habsbourg d'Autriche, XVe-XVIIe siècle', in: CHR-OSCICKI, J.A., HENGERER, M., SABATIER, G., *Les funérailles princières en Europe, XVIe-XVIIIe siècle*, 1, *Le grand théâtre de la mort*, Centre de recherche du château de Versailles, Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 2012 (collectie Aulica), pp. 91-116.
2. Lafage, F., *Le théâtre de la mort. Lecture politique de l'apparat funèbre dans l'Europe du XVIe au XVIIIe siècle*, L'Harmattan, Paris, 2012, p. 43.

Frans Hogenberg,
Rouwprocessie voor
Keizer Karel in Brussel
op 28 december 1558
(© Rijksmuseum, Amsterdam)

dood tot gevolg hebben, zoals voor hertog Jan I van Brabant tijdens een toernooi in Bar-le-Duc in 1294, of de Franse koning Hendrik II tijdens een steekspel in Parijs in 1559.

Het steekspel was niet alleen een demonstratie van kracht, inzicht en handigheid maar diende ook om externe tekenen van rijkdom te tonen of om zijn persoonlijke waarden of zijn engagement of liefde voor een van de dames te verkondigen. Die dames woonden het schouwspel bijna altijd zelf bij en waren vaak ook het voorwendsel ervoor. Soms namen ze deel aan de beoordeling en bijna altijd haalden ze voordeel uit de wedstrijden, want de winnaars schonken hen meestal een aanzienlijk deel van hun winst. Het was vooral voor hen dat de strijders zich zo elegant uitrustten en kleedden, maar ook opdat ze goed herkenbaar zouden zijn. Men moest namelijk de toeschouwers kunnen inpalmen en schitteren voor een publiek dat al evenzeer het uiterlijk als de echte heldendaden beoordeelde. De uitslag was vaak van geen tel: het deelnemen zelf en de manier waarop werd gestreden, met andere woorden het spektakel, gaven de doorslag. Het was in elk geval dit aspect dat de kroniekschrijvers belichtten. Deze verslagen waren trouwens zelden objectief en stelden de opdrachtgever altijd in een positief daglicht.

Het steekspel was zelden een alleenstaand evenement. Het paste in een ruimer programma van festiviteiten ter gelegenheid van een prinselijk huwelijk, de viering van een militaire overwinning, de Blijde Intrede van een vorst of het bezoek van een hoge gast. Het steekspel vormde daarbij een van de hoogtepunten. Ofwel vormde het zelf het centrale evenement, georganiseerd door een prins die de kamp aanging met een buur of ter voorbereiding van een militaire expeditie. Het steekspel had dan vaak een diplomatieke draagwijdte. In dat geval ging het gepaard met een reeks andere vermakelijkheden en plechtigheden, waarbij de talrijke deelnemers elkaar ook voor en na het steekspel ontmoetten.

Uiteraard trok een dergelijk schouwspel ook een groot aantal toeschouwers aan. Er moest dan ook in een dubbele infrastructuur worden voorzien: een terrein dat alles bevatte wat nodig was voor het goede verloop van het steekspel en de structuren om een talrijk publiek te ontvangen, rekening houdend met hun rang. Zo werden er omheiningen opgesteld om het strijdperk af te sluiten en de paarden te leiden. De toeschouwers konden de gevechten bijwonen op de tribunes en rijen banken die voor elk evenement werden gebouwd, waarbij speciale aandacht uitging naar de plaats van de loge van de scheidsrechters. De omheiningen waren gemaakt van hout bekleed met doek of laken; ze bevonden zich zowel rondom het terrein waarop de steekspelen plaatsvonden als in het midden, om de trajecten van de strijders af te bakenen en van elkaar te scheiden.

In Brussel kennen we minstens vier geattesteerde toernooiterreinen: de Grote Markt, het Baliënplein, het Warandepark en buiten de omwalling van de stad; hieraan kan nog het Coudenbergpaleis zelf worden toegevoegd.

De Grote Markt

De Grote Markt kreeg haar huidige vorm en afmetingen (ongeveer 100 x 50 m) aan het einde van de middeleeuwen (afb. 6), toen de ruimte al regelmatig voor toernooien werd gebruikt. De steekspelen die er plaatsvonden, kenden in die tijd een internationale uitstraling. Dit gebruik van de ruimte beïnvloedde ongetwijfeld ook de vormgeving van de Grote Markt, te meer omdat alle gebouwen rond het plein de infrastructuur voor de toeschouwers, de tribunes en de zitplaatsen perfect aanvulden.

Er vonden ook andere feestelijkheden plaats, zoals toneelwedstrijden of de stoet van de Ommegang, die in dezelfde periode ontstonden. Dankzij de speciale inrichting van het stadhuis, dat uit de 15de eeuw dateerde, met zijn open-gewerkte galerij op de benedenverdieping en op de eerste verdieping een open galerij die een doorlopend balkon vormde, konden in het stadhuis veel toeschouwers terecht. Ter gelegenheid

Afb. 6

De Grote Markt van Brussel
(W. Robberechts © MBHG).

van het huwelijk in 1409 van hertog Anton van Bourgondië en Elisabeth van Görlitz “vond een schitterend toernooi plaats op de markt, waaromheen tribunes waren gebouwd en waarvan alle huizen, tot en met de daken, vol zaten met toeschouwers.”¹⁶ In 1444, toen de zoon van hertog Filips de Goede, de tienjarige Karel, graaf van Charolais, de eerste steen van het stadhuis legde, “vond op de Grote Markt, die versierd was met een rij fruitbomen en het standbeeld van een vrouw uit wier borsten wijn vloeide, een groots steekspel plaats met als prijs vijf gouden juwelen.”¹⁷ In 1452 nam diezelfde Karel voor het eerst publiekelijk deel aan een van de ruitertoernooien “die werden georganiseerd op de Brusselse markt, waar een grote mensenmassa en de hoge adel aanwezig waren”. De graaf brak achtthien lansen en won de prijs, die hem door de dames werd overhandigd.¹⁸

Waarschijnlijk zorgde dit alles ervoor dat de grote centrale stadsfontein uit de vroege 14de eeuw moest verdwijnen. De

HET BALKON VAN HET STADHUIS

Het balkon of bordes van het stadhuis onderscheidde zich van alle andere ruimtes als een die door haar karakter het prestigieuze beklemtoude van de personen die er verschenen. Terwijl de magistraten er doorgaans de wetten en verordeningen van de stad of de vredes- en amnestieverdragen afkondigden, werd ook het hof er bij bijzondere gelegenheden ontvangen. Zo verscheen de zoon van de keizer, de toekomstige Filips II, er tijdens zijn verblijf in Brussel in 1549 verscheidene keren. Dit wordt vol bewondering beschreven door zijn kroniekschrijver: "Aan weerszijden van de toren, pal in het midden van de gevel waarvan de lengte negentig passen bedraagt, bevinden zich de balkons of de galerij in gehouwen steen, voorzien van tribunes waarop talrijke toeschouwers kunnen plaatsnemen: om hen tegen de zon beschermen was er een geel, rood & wit zeil met groene randen gespannen & de balustrades waren met rood laken bekleed. De tribunes van elke galerij vormden een amfiteater dat tot aan de vensters reikte. De galerij rechts was verdeeld in twee loges, de ene voor de hofdames, de andere voor de dames van de stad. Aan de andere kant was de galerij in drie compartimenten opgedeeld, voor respectievelijk de ambassadeurs van de koningen, de prinses, de heerlijkheden en de steden, voor de groten en de ridders van het hof, & voor de burgemeesters, auditeurs, raadslieden, ontvangers, pensionarissen & edellieden van de stad. De vier vensters van de toren in het midden van de gevel, boven de hoofddeur in de voet van de toren, worden van oudsher voorbehouden voor de prinses die de steekspelen en andere feesten bijwonen die op het plein plaatsvinden. Ze waren versierd met hemels & baldakijns van prachtig brokaat."

In april woonde de prins in het gezelschap van

het hof een grandioos steekspel bij dat te zijner ere op de Grote Markt werd gegeven. Op de dag van het toernooi begaven de leden van het hof "zich naar het stadhuis; de keizer nam samen met de koninginnen & de hertogin plaats in de vensteropeningen die voor hen waren voorbehouden, de dames & de ridders namen plaats op de tribunes die hun waren toegewezen, en de rechters namen plaats op hun podium. De overige toeschouwers, die te talrijk waren voor de tribunes, de loges, de verhogingen, zelfs de daken en de ruimte achter de hekken, bezetten alle vensteropeningen & balkons van het plein. Het weer was prachtig, ideaal voor dit jaarlijk koninklijk feest & en het deed de schitterende aanblik van het plein nog beter tot zijn recht komen, met zijn versieringen en met de massa heren en dames van het hof, de stad en zelfs de omliggende steden die het toernooi kwamen bijwonen, met elkaar wedijverend in schoonheid, luister en rijkdom."² Vanop de galerij, die bijna een eeuw tevoren was gebouwd, kon een met zorg uitgekozen publiek de meest prestigieuze toernooien van het Bourgondische hof volgen.

Vanuit diezelfde vensteropeningen overschouwde Filips II twee maanden later, opnieuw in het gezelschap van het hof, de stoet van de Ommegangprocessie, en nadat hij het middagmaal op het stadhuis had genuttigd, woonde hij een toneelstuk bij. Tot slot was het ook nog op het balkon dat "de eedaflegging plaatsvond, in aanwezigheid & onder luid gejuich van een dichte volksmassa die het hele plein vulde, in eenzelfde plechtige sfeer en volgens hetzelfde ceremonieel als in Leuven."³ Een gravure van een dubbele eedaflegging van latere datum, die van aartshertog Matthias en prins Willem van Oranje op 20 juli 1578, toont deze plechtige gebeurtenis op het balkon boven de Leeuwentrap.

NOTES

1. PETIT, J., *Le très-heureux voyage fait par le très-haut et très-puissant prince Don Philippe fils du grand empereur Charles-Quint depuis l'Espagne jusqu'à ses domaines de la Basse-Allemagne avec la description de tous les États de Brabant & de Flandre écrit en quatre livres par Juan Christoval Calvete de Estrella*, 5 delen, Brussel, 1873 (ARA, Brussel, Reprints 161, 2000), I, p. 182-183.
2. PETIT, J., op. cit., II, p. 185.
3. PETIT, J., op. cit., II, p. 37.

Frans Hogenberg, *De eedaflegging van aartshertog Matthias en de Prins van Oranje op de Grote Markt in 1578* (© Rijksmuseum, Amsterdam).

nieuwe fontein, die aan het begin van de 16de eeuw werd gebouwd, verhuisde naar de zijkant van het plein, tegen het nieuwe Broodhuis, en diende ook geregeld als sokkel voor tijdelijke constructies, zoals de muzikantenloge tijdens het grote steekspel van 5 mei 1549 ter gelegenheid van het bezoek van prins Filips, de zoon van Karel V. Voor dit zelfde toernooi plaatste men rond het plein “een grote en solide omheining versierd met antieke pilasters met een onderlinge afstand van zestien voet [4,40 m]. Aan beide kanten van het plein waren er negentien, aan elk van de uiteinden zeven. Aan elke zijde van het plein bevond zich ook een portiek: ze lagen tegenover elkaar en stonden alle vier met elkaar in verbinding; ze bevonden zich op dezelfde hoogte en waren even groot. Ze waren veertien voet breed [3,90 m].” Ter hoogte van huis *Den Horen* stond het podium met de vier *tenants* of verdedigers, met andere woorden de vier ridders die hun positie gedurende het hele steekspel moesten verdeedigen tegen tal van uitdagers in een kamp dat meer dan zes uur duurde. De *lice*, een afscheiding die het traject van de ridders afbakende en elke frontale botsing tussen de paarden onmogelijk moest maken, bevond zich tegenover de plaats van de *tenants*, evenwijdig met de gevel van het stadhuis. Ze was ongeveer 90 meter lang en liep tussen twee masten tot aan de overzijde van het plein.

Nadat de uitdagers eerst het plein rond waren gestapt, de keizer op het stadhuis hadden begroet en hun lansen aan de scheidsrechters hadden getoond, namen ze het een per een op tegen een van de *tenants*; ze moesten proberen hun lans te breken op de wapenrusting van de tegenstander zonder uit het zadel te worden gelicht. De *tenants* waren Peter-Ernst, hertog van Mansfelt, Filips van Montmorency, graaf van Hoorne, Jan van Ligne, hertog van Arenberg, en Floris van Montmorency, heer van Habermont. Er waren maar liefst veertig uitdagers, waaronder de zoon van de keizer zelf, prins Filips, die een schitterend gevecht leverde tegen hertog Mansfelt. Er was ook een gemeenschappelijk

steekspel voor alle ridders, die werden verdeeld in twee groepen die elkaar moesten bestrijden. Karel V, de koningin-weduwen Maria van Hongarije en Eleonora van Frankrijk, en de hertogin-weduwe van Lotharingen, Christina van Denemarken, volgden het schouwspel op de beste plaatsen in de zaal onder de toren van het stadhuis. Een podium voor de drie scheidsrechters – hertog Alva, Frans d’Este en Reinoud van Bredere – werd aan de overzijde van het toernooiveld opgesteld, naast de fontein aan het Broodhuis.¹⁹

Op de Grote Markt vonden op 4 december 1565 de steekspelen plaats die de feestelijkheden voor het huwelijk van Alexander Farnese met Maria van Portugal moesten afsluiten. Op de afbeelding

Nadat de uitdagers eerst het plein rond waren gestapt, de keizer op het stadhuis hadden begroet en hun lansen aan de scheidsrechters hadden getoond, namen ze het een per een op tegen een van de *tenants*.

dingen in het album dat het evenement vereeuwigde, is duidelijk de plaats te zien van de *lice* evenwijdig aan het stadhuis. Vanop de verdieping van het stadhuis volgden het hof en hun genodigden het schouwspel.²⁰ (afb. 7)

Begin juni 1569 werd op de Grote Markt een ander soort toernooi gehouden, ditmaal door de Spaanse troepen die onder leiding van hertog Alva in de Nederlanden waren gelegerd. Het diende om de verjaardag te vieren van de ontvoering van de hertogen Egmont en Hoorne, die op 5 juni 1568 op het plein had plaatsgevonden. Dit toernooi was veeleer een soort machtsvertoon, een openbare militaire oefening bedoeld om indruk te maken in een politieke en militaire context waarin de centrale katholieke macht het steeds moeilijker kreeg – ze moest immers optornen tegen het succes van de hervormde godsdienst en de opstand van een deel van de plaatselijke adel. Om de degen en de lans te leren hanteren, streden de gewapende ridders te voet tegen elkaar, twee per twee, aan weerszijden van een afscheiding gevormd door een eenvoudig

houten hek dat loodrecht op de gevel van het stadhuis stond en het middenveld van het plein volledig innam. Rondom het hele plein stonden kleine groepen toeschouwers. Dergelijke oefenwedstrijden waren niet zonder gevaar: markies d’Havré, de broer van de hertog van Aarschot, moest zwaargewond aan het been worden afgevoerd op een berrie gedragen door twee paarden.²¹

Het Baliënplein

In de late middeleeuwen vormde de ruimte aan het einde van de Hofberg vóór de toegang tot het Coudenbergkasteel, waaraan ook de kerk Sint-Jacob-op-Coudenberg lag, een soort voorplein voor het paleis van Brussel. Deze ruimte stemde overeen met de huidige zuidelijke helft van het Koningsplein. Hoewel het plein aanmerkelijk kleiner was dan de Grote Markt en een minder regelmatige vorm had als gevolg van het grillige terrein van de Coudenberg, houdt de naam Baliënplein wellicht verband met het feit dat het plein werd omheind met *baliën* (slagbomen). Deze moesten een ruimte voor specifieke functies afbakenen, waaronder de steekspelen.²² Het toponiem *Baliën* dook pas in de 15de eeuw op, maar al in de 14de eeuw werden hier toernooien en steekspelen gehouden, tot het einde van de 16de eeuw. Dit was mogelijk omdat het plein in zijn noord-zuid diagonaal de honderden meters lengte bood die voor ruitertoernooien nodig waren. Ook hier schiepen de gebouwen rond het plein, waaronder het paleis zelf, de Sint-Jacobskerk en verscheidene aristocratische herenhuizen, een waaier van mogelijkheden om de schouwspelen bij te wonen. Maar gezien de beperktere ruimte moesten de houten banken hier kleiner zijn dan die op de Grote Markt. Dat blijkt onder meer uit de verwijzing naar de winter die de hertog van Bourgondië in Brussel doorbracht: op Vastenavond 18 februari 1444 “*jouistes furent faictes et criées par Iehan Monsieur de Clèves, Jacques de Lalaing et moult autres, et furent joustées sans toiles, sans fiens ou sablon en ung lieu devant l’hostel du prince qu’on appelle les bailles*”.²³ Begin 16de eeuw werd de houten omheining rond het strijdperk vervangen door een stenen afsluiting. Zo was het niet langer

EEN UITZONDERLIJK TOERNOOI IN EVERE OP 1 APRIL 1549

Het sinds de 15de eeuw geattesteerde gehucht *Haerenheydeveldt* besloeg het hele plateau in het zuidoostelijke deel van het grondgebied Evere, aan de rand van Haren en Sint-Stevens-Woluwe. Het was een open vlakte die was blootgesteld aan de wind, afgebakend door de valleien van de Zenne, de Woluwe en de Maalbeek. Ze keek uit op Brussel, Mechelen en het Zoniënwood en werd doorkruist door de Haachtssteenweg en de Leuvensesteenweg; haar hoogste punt bevond zich op 80 meter. Vandaag is dit plateau ingenomen door de begraafplaats van Brussel, de zetel van de NAVO en verschillende woonwijken. Het gehucht lag op iets minder dan 3 kilometer of een halve Hollandse mijl (5520 m) buiten de stadsmuren, maar strekte zich uit tot bijna 6 kilometer van het centrum van Brussel, een volle mijl of 'één uur gaans'. In zekere zin vormde het gehucht dus de toegang tot het Brusselse grondgebied. Wie van Mechelen of Leuven kwam, kon hier al de torens en muren van Brussel ontwaren. Sinds het einde van de 13de eeuw hief de Brusselse overheid vanaf dit punt belastingen op de lokale voortbrengselen en was de bierproductie en -handel er gereglementeerd. In deze uithoek van het grondgebied bevond zich tot eind 18de eeuw ook een van de executieterreinen voor de ter dood veroordeelden van de hoge hertogelijke justitie.

Op dit *Haerenheydeveldt* - we kunnen echter niet precies achterhalen op welke percelen¹ - werd op 1 april 1549 een groot toernooi georganiseerd ter gelegenheid van het bezoek van de zoon van keizer Karel V, prins Filips, die na zijn investituur een rondreis door de Nederlanden maakte. De toekomstige Filips II, toen 21 jaar oud, was op 2 oktober 1548 uit Valladolid afgereisd. Nadat hij de Middellandse Zee naar Italië was overgestoken, reisde hij door naar Milaan, waar hij de kerstmis bijwoonde. Via Trente bereikte hij op 21 februari Augsburg en een maand later bevond hij zich in Luxemburg. In elke stad waar hij halt hield, werd hij met grote luister onthaald als de toekomstige vorst. Na zijn triomfantelijke intrede in Namen op 29 maart 1549 en voordat hij naar Vlaanderen doorreisde, verbleef hij eventjes in Brabant, met name in Brussel. Daar werd hij door zijn vader, de keizer, ontvangen. Toen hij van Namen kwam, hield hij nog halt in Waver, waar hij op zondag 30 maart logeerde. Op 1 april 1549 reisde hij door naar Tervuren, waar zijn tante, koningin-weduwe Maria van Hongarije, de zuster van Karel V, hem op het kasteel op een weelderige maaltijd vergastte. In de namiddag trokken ze naar de vlakte van Evere, voor de poorten van

Brussel, waar zijn tante een toernooi te zijner ere had georganiseerd. Het reisverslag vermeldt expliciet: "*el campo q. llaman Arenoso q. es a media legua de Brusselas muy llano y apazible*" (de vlakte genaamd Haren, die zich op een halve mijl van Brussel bevindt, heel vlak en ruim).²

Het was het ideale terrein voor een evenement van die omvang, en daarenboven lag het op de route die de prins volgde naar Brussel. De keuze van dit terrein was echter ook symbolisch, want het vormde de juridische toegang tot het Brusselse grondgebied. Zo reisde keizer Maximiliaan per koets van Mechelen naar Brussel, waar hij op bezoek ging bij koning Karel, de toekomstige Karel V, maar zodra hij op een halve mijl afstand van de stad kwam, vervolgde hij zijn weg te paard om zijn intrede in de stad meer luister te geven.³ De plaats waar hij halt hield, wordt niet vermeld, maar het ging ongetwijfeld om het *Haerenheydeveldt*. Daarenboven lag het terrein langs de Leuvensesteenweg, de weg die de hertogen van Brabant altijd gebruikten wanneer ze voor hun investituur tijdens de Blijde Intredes naar Brussel kwamen. De Blijde Intrede van Brussel volgde altijd op die van Leuven, de eerste historische hoofdstad van het hertogdom, die om die reden voorrang genoot in de chronologie van deze evenementen.⁴

Maria van Hongarije leidde de organisatie van het toernooi, waaraan niet alleen een groot aantal edellieden en ridders deelnamen, maar dat ook talloze toeschouwers lokte, waaronder veel mensen die zich opstelden langs de route van de prins en zijn hof, in de hoop een glimp van hen op te vangen. Speciaal voor die gelegenheid werden indrukwekkende tribunes in de vorm van overdekte galerijen gebouwd om het hof en de genodigden in staat te stellen het schouwspel te volgen. De tribunes hadden een totale lengte van bijna 100 meter en waren noordwaarts gericht, terwijl de toegang met trappen aan de zuidkant lag. Het geheel liep dus ongeveer evenwijdig met de Leuvensesteenweg, waarvan het tracé toen overeenstemde met de huidige François Villonlaan, de Franz Guillaumelaan, de Henri Dunantlaan en de Frans Courtenslaan; we weten echter niet aan welke kant het lag. In de centrale hoofd galerij zaten prins Filips en koningin Maria en alle belangrijke figuren van het hof, terwijl in de zijgalerijen de Brusselse en Brabantse heren aan de ene kant zaten en hun dames aan de andere kant.

Het toernooi bestond uit een gevecht in slagorde gecombineerd met een ruiterspeel, dat op een hoogst realistische en sportieve manier werd voorgesteld. Twee identiek toegeruste kampen bevonden zich op gelijke afstand van de tribune. Er waren aarden verschansingen opgetrokken, omringd door grachten en beschermd door bastions met daarop diverse artilleriestukken. Infanterie, artillerie, cavalerie en voetvolk waren in gelijken getale aanwezig in de twee kampen, samen goed voor meer dan vierhonderd strijders. In het oosten bevond zich de groep onder bevel van Joachim de Rie, grootkamerheer van Karel V, vergezeld van Duitse en Spaanse heren en een deel van de Nederlandse adel, waaronder de prinsen van Chimay en Epinoy, de graven Arenberg, Hoorne en Egmont, markies de Berghes, de heren van Noircarmes en Chièvres... Deze eerste groep was achter een witte vlag met het kruis van Bourgondië geschaard en was overwegend in het wit gekleed. In het westen bevond zich een tweede groep onder bevel van de prins van Piemonte, vergezeld van Italiaanse en Spaanse heren en een ander deel van de Nederlandse adel, waaronder de graven Lalaing en Hoogstraten, de admiraal van Vlaanderen, de graaf van Male, de heren van Trazegnies, Lannoy, Sombreffe... Deze tweede groep, geschaard achter een groene vlag met het kruis van Bourgondië, was overwegend in het groen gekleed. De verschillende legerkorpsen ontplooiden zich buiten hun respectieve kamp en vielen elkaar achtereenvolgens aan, terwijl de artillerie haar volle vuurkracht liet bulderen. Elk kamp beschikte ook over een vijftigtal bereden haakschutters, die hun beheersing van de vuurwapens demonstreerden. Er werden ook honderden lanssen gebroken en tal van ruiters uit het zadel gelicht, waarna het gevecht te voet werd voortgezet met het zwaard. Na twee uur intense strijd lieten de twee kapiteins de aftocht blazen, waarop prins Filips en koningin Maria het slagveld en de kwaliteit van de verschansingen met grote interesse kwamen inspecteren.

Nadat het schouwspel halverwege de namiddag was afgelopen, trok prins Filips met zijn hof verder langs de Leuvensesteenweg naar Brussel, waar hij zich aan de Leuvensepoort aanmeldde, opgewacht door de gezagsdragers van de stad. Ondertussen waren koningin Maria van Hongarije en haar gevolg via Etterbeek en de Waversesteenweg al naar het Coudenbergpaleis doorgereisd om er de ontvangst voor te bereiden die de prins enkele uren later te beurt zou vallen. Van de Leuvensepoort naar het Coudenbergpaleis, via de Hofberg en de Magdalenasteenweg,

trokken de prins en zijn hof onder massale belangstelling door de stad. Toen de avond al was gevallen, bereikte Filips uiteindelijk het Coudenbergpaleis, waar zijn vader hem opwachttte.

Het toernooi in Evere was zo uitzonderlijk dat tijdgenoten probeerden er een herinnering van te bewaren, net als van de échte triomfantelijke veldslagen van de keizer, zoals de verovering van Tunis in 1535. Om te beginnen beschreef een van de kroniekschrijvers van het hof, Juan Cristobal Calvete de Estrella, het evenement in het officiële reisverslag dat in 1552 in het Spaans in Antwerpen werd uitgegeven. Nadien werden afbeeldingen van het evenement gemaakt naar deze beschrijvingen, en wellicht ook naar getuigenissen van mensen die het toernooi hadden bijgewoond, misschien zelfs naar schetsen die op het moment zelf waren gemaakt. Zo bewaart de prins van Ligne, van wie een voorouder aan de veldslag deelnam, in zijn kasteel in Beloeil een doek van ongeveer 250 x 100 cm dat het gebeuren voorstelt. Het niet-gesigneerde schilderij is hypothetisch toegeschreven⁹ aan de schilder Jan Cornelisz Vermeyen, die samen met Pieter Coecke kartons maakte voor de reeks van twaalf wandtapijten genaamd *De verovering van Tunis*. In de centrale cartouche is het evenement ondubbelzinnig te zien, maar de plaats wordt niet vermeld. Op de achtergrond zijn de tribunes die in de teksten worden beschreven en ook de verschanste kampen duidelijk afgebeeld. In het midden zien we de voetknechten die elkaar bestrijden, en op de voorgrond de twee groepen bereden edellieden die naar elkaar toe rijden onder leiding van hun respectieve kapiteins, die individueel worden vernoemd. Tot slot zorgde de collectieve herinnering aan dit gebeuren ervoor dat het *Haerenheydeveldt* werd omgedoopt tot *Terneyveld* of *Tornooveld*. Een laan aan het westelijke uiteinde van de zone draagt deze naam nog altijd, en de namen van de Galgelaan en de Tollaan herinneren aan andere aloude functies van deze plaats.

Anonim, *Torneoi in Brussel op 1 april 1549*, olie op doek (101,5 cm x 250 cm) (Fondation de Ligne vzw, verz. van het kasteel van Beloeil).

NOTEN

1. De Brusselse historicus Alphonse Wauters was een van de eersten om erop te wijzen dat dit toernooi in Evere plaatsvond, in zijn befaamde *Histoire des environs de Bruxelles*, verschenen in Brussel in 1855 (deel 3, p. 72). Verscheidene andere auteurs plaatsten het echter verkeerdelijk op de Brusselse 'Zavelberg' (PETIT, J., *Le très-heureux voyage fait par le très-haut et très-puissant prince Don Philippe...* écrit par J.C. Calvete de Estrella, Brussel, 1873, deel 1, p. 158); in de omgeving van Tervuren (DE JONGE, K., 'Tournoi à Tervuren, le 1er avril 1549', in: MOUSSET, J.-L., DE JONGE, K., Un prince de

la Renaissance. Pierre-Ernest de Mandfeld (1517-1604) II. *Essais et catalogue*, Musée National d'Histoire et d'Art, Luxembourg, 2007, pp. 348-349); of nog in Haren (DE GEEST, J., 'Charles Quint - Chronologie', in: *Charles Quint Tapisseries et armures des collections royales d'Espagne*, Brussel, 1994, p. 28). Zie ook GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*. 18. Evere, MBHG, Brussel, 2008, pp. 59-61 en 77.

2. CALVETE de ESTRELLA, J.C., *El felicissimo viaje d'el muy alto y muy poderoso principe Don Phelippe...* Antwerpen, 1502, f°60 v°.

3. COGELS, P., *Les fêtes données à Bruxelles et à Malines, en 1517, à l'occasion de la présence de l'Empereur Maximilien, d'après une publication contemporaine*, Antwerpen, 1904, p. 7.

4. DEMETER, S., PAREDES, C., 'Quand la marche raconte la ville. Quelques itinéraires de la cour à Bruxelles (XVIe-XVIIe siècles)', Clara, 1, 2013, p. 87.

5. DE GRYSSE, P., 'Le tournoi à Tervueren le 1er avril 1549', in: SOLY, H., VAN DE WIELE, J., Carolus, *Charles Quint 1500-1558*, Snoeck-Ducaju, s.l., 1999, pp. 219-220.

Afb. 7

Steekspel op de Grote Markt
in 1565. *Pourtraictz au vif
des Entrees Festins Joutes
et Combatz Matrimoniaux
celebres en la ville de
Bruxelles l'an nostre Seigneur
Mille Cinq cens LXV... entre
Treshaut Trespuysant &
Trexcellent Prince Monseig.
Alexandre de Fernes &
entre Treshaute Trespuysante
& Trexcellente princesse
Donna Marie de Portugal ...*,
5 (© Universiteitsbibliotheek,
Kabinet Rycin, koninklijke verz.,
Warschau).

Afb. 8

Bartholomeus de Mompere (uitg.), gravure naar een tekening van Pieter van der Borch, *Le Koert de Bruxelles* (na 1553-1554), 41 x 52,4 cm (© KBR).

Afb. 9

Detail van het wandtapijt met de voorstelling van de maand maart uit de serie *Les belles chasses de Maximilien* (1531-1533), geweven door Van Dermoyen naar Barend Van Orley (© Le Louvre, Réunion des Musées nationaux, Parijs).

noodzakelijk om voor elk steekspel het terrein af te bakenen en hekken te plaatsen die de toeschouwers van de ridders scheidden. De infrastructuur maakte nu permanent deel uit van de stedelijke ruimte en deed ook dienst voor andere uitzonderlijke gebeurtenissen, zoals de aankomst of het vertrek van het hof in en uit de stad.

De vorst was overigens niet de enige die toernooien en steekspelen organiseerde. Sommige edellieden deden dat ook, mits de vorst zijn toestemming verleende. Zo organiseerde graaf Egmont in 1565 een toernooi op het plein voor zijn huis aan de huidige Kleine Zavel. De *tenants* en de aanvallers bestreden elkaar te voet, met de lans, de piek of de bijl, terwijl een compagnie boogschutters haar kunnen in het park van het huis demonstreerde. Er werden tijdelijke tribunes met banken geïnstalleerd, maar een ervan stortte in, met enkele gewonden onder de toeschouwers tot gevolg.²⁴

Het Warandepark

Het Warandepark viel grosso modo samen met het huidige park van Brussel tegenover het Koninklijk Paleis. Zijn veel grilliger reliëf en de diverse voorzieningen verdwenen eind 18de eeuw om plaats te maken voor het huidige park. Het decor gevormd door het Warandepark was bijzonder geschikt voor steekspelen, waarvan de thema's vaak verwezen naar de middeleeuwse ridderliteratuur, zoals de heldendaden van Lancelot en Walewijn. Niet zelden werd speciaal voor de gelegenheid voorzien in fonteinen, bruggen, meren, bossen, houten torens, wilde dieren...²⁵ Vanuit deze logistieke hoek bekeken bevatte het landschap dat zich sinds eind 14de eeuw aan de voet van het kasteel van Brussel had ontwikkeld al deze elementen en bood het dus het perfecte, altijd beschikbare decor. Het is dit decor dat talrijke kunstenaars rond 1500 afbeeldden, als decoratieve achtergrond voor de portretten van Filips de Schone en Johanna, of voor Maria die de rozenkrans bidt. Ook Albrecht Dürer koos deze gezichtshoek vanuit het paleis en evocerde in enkele trekken een steekspel in het park. Zo ook toont het wandtapijt voor de maand maart uit de reeks

Les belles chasses de Maximilien (afb. 8) op de achtergrond enkele strijders die volop aan het oefenen zijn, en de 16de eeuwse gravure *Le Koert de Bruxelles*, die het paleis van Brussel in heel Europa bekendheid gaf, illustreert ook dit gebruik (afb. 9).

Tijdens het bezoek van keizer Maximiliaan aan Brussel in februari 1517 namen de Spanjaarden het initiatief om een toernooi te houden in het Warandepark aan de voet van het kasteel, waar "een uitgestrekt zanderig terrein, met een effen oppervlak bestemd voor steekspelen" aan de oostzijde werd overheerst door een "hogere berg met een steilere helling, wat nieuwsgierigen een betere plaats bood om het schouwspel bij te wonen. De heuvels boven het terrein gaven ook de talloze nieuwsgierigen die voor de feestelijkheden naar de stad waren gekomen de mogelijkheid om de steekspelen te volgen. De keizer, zijn kleinzoon, de prinsen, de gezanten en hun gevolg woonden het feest van op het kasteel zelf bij. Buiten het kasteel namen de hofdames de verdieping van het gebouw in dat voor het kaatspel was bestemd."²⁶

Ter gelegenheid van de reis van de toekomstige Filips II naar de Nederlanden vonden er naast het steekspel op de Grote Markt op 5 mei de daaropvolgende dagen nog verscheidene andere steekspelen plaats in het park van het paleis. Bijna een jaar later, aan het eind van de rondreis van de prins door Vlaanderen en voor hij met zijn vader naar Augsburg vertrok om er de Rijksdag bij te wonen, werden nog eens drie steekspelen georganiseerd, van maart tot mei 1550, alweer in het park. Steeds was de opstelling dezelfde: het paleis diende als balkon, met

Al deze steekspelen werden gevolgd door een feest met banket en bal, tot diep in de nacht.

zitplaatsen voor het hele hof volgens rang; aan de rand van het terrein bevond zich een podium voor de scheidsrechters, terwijl het publiek plaatsnam op de hellingen van de natuurlijke vallei die het park hier vormde. Al deze steekspelen werden gevolgd door een feest met banket en bal, tot diep in de nacht, maar het schouwspel zelf werd telkens anders geënceneerd.²⁷

Een van de eerste steekspelen in het park, in mei 1549, had als prijs verscheidene loten zilverwerk, die op een dressoir waren uitgesteld. Als pand moesten de ridders bij de scheidsrechters een gelijke waarde in écu's deponeren vooraleer de strijd aan te gaan met een van de twee *tenants*, don Alonso Pimentel en don Gaspard de Quinones. Verscheidene zegevierende ridders schonken hun winst aan een dame. Op carnavalsdag in 1550 was de verdediger van het terrein opnieuw don Alonso Pimentel, maar nu speelde hij een ridder die ontgoocheld was in de liefde en de ridders van Cupido uitdaagde. Die laatste werd uitgebeeld door een naakt jongetje dat midden op een trap met negentien treden zat die naar een galg leidde. Telkens als een uitdager in naam van een van de dames een aanval uitvoerde en als overwinnaar uit de strijd kwam, daalde Cupido één trede af, terwijl elke overwinning van de verdediger goed was voor een stap van de Liefde in de richting van het schavot. Zevenendertig ridders, waaronder prins Filips zelf, meldden zich om de handschoen op te nemen. Het steekspel duurde de hele namiddag. Uiteindelijk kwam graaf Egmont de *tenant* bijstaan om Cupido te overwinnen en won de prijs, die door de scheidsrechters werd toegekend.

Op de eerste zondag van de vasten van 1550 werd een ander steekspel gehouden, opnieuw in het park. Ditmaal was de *tenant* Ruy Gomez de Sylva. De uitdagers moesten vier aanvallen uitvoeren, waarvan er drie recht gaven op prijzen, bestaande uit ringen en juwelen ter waarde van tien tot honderd écu. De prijzen waren uitgesteld op een dressoir naast het podium van de scheidsrechters.

Er namen meer dan dertig ridders deel, inclusief prins Filips, en in de loop van de dag werden tientallen prijzen uitgereikt. Op zondag 11 mei 1550, tot slot, enkele dagen voor het vertrek van het hof naar Augsburg, werd een laatste toernooi georganiseerd in het Warandepark in de vorm van een ruitergevecht tussen twee groepen van veertig ridders. Het hele terrein was vrijgemaakt en

VAN DE WARANDE NAAR HET ZONIËNWOUDE: OP JACHT

De nabijheid van het Zoniënwoud beïnvloedde ongetwijfeld de keuze van Brussel als residentie van de hertogen van Brabant. Het immense woud was hun eigendom, en de opbrengst ervan ging bijna uitsluitend naar het hof. De hertogen genoten het privilege van het jachtrecht op het domaniale woud. De jacht was een geliefd tijdverdrif voor de adel. De gebruiken van de hoofse jacht, de valkenjacht en de jacht te paard waren gecodificeerd in talrijke traktaten en hadden een sterk ceremonieel karakter. Net als toernooien en banketten vormde de jacht een belangrijk element in de uitdrukking van de macht en luister van de prinsen. Al vanaf de 14de eeuw zijn er jachtpartijen in het Brusselse opgetekend, maar tijdens het bewind van Karel V namen ze een uitzonderlijke omvang aan. Het hof eigende zich dan ook verscheidene plaatsen aan de rand van de stad toe om er bij tijd en wijle zijn luister tentoon te spreiden, zoals de abdij van Ter Kameren, het kasteel van Tervuren, het jachtslot van Bosvoorde, de priorij van Rood-Klooster en de abdij van Groenendaal.

In de 16de eeuw was er aan de rand van het Zoniënwoud, in de omgeving van Boondaal, een enorm gebouw dat als bevoorrecht kader diende voor een ander type van 'voorstelling'. Het werd in 1504 opgetrokken in steen en werd zo ingericht dat het hof comfortabel kon genieten van het schouwspel van de dood van het wild, een hert, dat door de klopjacht meedogenloos naar de omheinde ruimte voor het huis was gedreven. Op 12 november 1531 vond er een groot toernooi plaats dat duizenden Brusselaars aantrok; ook keizer Karel V, zijn zuster Maria en de hele adel waren present. In 1544 was het hof er vaak aanwezig voor de toernooien, banketten en jachtpartijen in het kader van de festiviteiten die in Brussel werden gehouden ter ere van Eleonora, de zuster van de keizer. Het gebouw, dat *S'Heeren huys of Huys van Staketsel* werd genoemd, raakte echter in verval en verdween volledig begin 19de eeuw. Het bevond zich op de plaats in Elsene waar nu de Derbylaan en de Italiëlaan elkaar kruisen.¹

Het *S'Heeren huys of Huys van Staketsel* zoals afgebeeld op het wandtapijt met de voorstelling van de maand oktober uit de serie *Les belles chasses de Maximilien* (1531-1533), geweven door Van Dermoyen naar Barend Van Orley. Detail van het wandtapijt (© Le Louvre, Réunion des Musées nationaux, Parijs).

NOOT

1. DE JONGE, K., 'Sites et Monuments', in: Balis, A. et al., *Les Chasses de Maximilien*, Parijs, 1993, p. 101; GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de Archeologische ondergrond van het Brussels Gewest*. 15. *Elsene*, MBHG, Brussel, 2005, p. 92.

afgezet met een hek. Een lot van tweehonderd lansens stond ter beschikking van de ridders aan de poort van *La Feuillée*, aan de oostzijde, en een ander lot aan de poort die naar het meer leidde, in het westen. Elke groep was opgedeeld in vijf escadrilles van acht ridders en moest via een van deze poorten het terrein op komen. Het hele gevecht was nauwgezet georkestreerd, met een afwisseling van schermutselingen tussen kleine groepen van vijf ridders uit elk kamp, samengesteld uit leden van een van de escadrilles, en een massagevecht of *mêlée*. Zodra alle lansens gebroken waren en iedereen uitgeput was, bliezen de kapiteins van de twee kampen de aftocht.

Wanneer er geen grote steekspelen waren, werden in het park ook discretere oefenwedstrijden voor de prinsen gehouden. Rond Allerheiligen 1451, bijvoorbeeld, werd het eerste steekspel van de 18-jarige hertog Karel van Charolais, de zoon van de Bourgondische hertog Filips de Goede, aangekondigd. Drie dagen eerder werd als voorbereiding voor de jonge prins een oefenwedstrijd georganiseerd met ridders van het hof, onder meer Jacques de Lalaing, een groot Europees kampioen. Die 'generale repetitie' vond plaats in het park van Brussel in aanwezigheid van de hertog en de hertogin.²⁸ De familie de Lalaing was een echte familie van kampioenen, die al sinds de 13de eeuw bekendheid genoot en zich nog in de 16de eeuw deed opvallen aan de zijde van Karel V.²⁹

Het Coudenbergpaleis

Uitzonderlijk, en vooral als het slecht weer was, werden toernooien en steekspelen ook binnen in de ruimste gebouwen gehouden. Uiteraard konden daarbij minder mensen aanwezig zijn en bleef het publiek beperkt tot de hoge gasten. De grote zaal van het Coudenbergpaleis, die omstreeks 1461 werd voltooid, werd hiervoor al vanaf het begin gebruikt. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1466 voor een groep ridders uit Bohemen die Leo von Rozmital, de broer van de koningin van Bohemen, vergezelden op een reis door Europa. Deze ridders werden

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Cecilia Paredes en
Brigitte Vander Bruggen

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt

REDACTIE

Stéphane Demeter, Paula Dumont, Jean
Houssiau, Virginie Jourdain, Geneviève Lacroix,
Christophe Loir, Cecilia Paredes, Anne-Marie
Pirlot, Christophe Vachaudéz, Brigitte Vander
Bruggen, Isabel Vermote

VERTALING

Hilde Pauwels, Eric Tack, Gitracom

NALEZING

Suzanne Gillijns, Harry Lelièvre, Stephan Van
Bellingen, Mia Verstraete en de leden van het
redactiecomité

VORMGEVING

supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Julie Coppens, Alfred de Ville
de Goyet, Alice Gerard, Jean-Luc Mousset,
Marie Theunissen

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van het
Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting,
Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monu-
menten en Landschappen, CNN - Vooruitgangs-
straat 80, 1035 Brussel.

*De artikelen zijn gepubliceerd onder de verant-
woordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor
het reproducieren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.*

HERKOMST VAN DE FOTO'S

*Mochten er ondanks onze inspanningen om
alle reproductierechten te betalen toch nog
gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden,
dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij
de Directie Monumenten en Landschappen van
het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.*

FOTO OMSLAG

Koninklijke Muntshouwborg te Brussel
(picture © Georgesdekinder.com).

LIJST MET AFKORTINGEN

ARB - Académie royale de Belgique
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium
KMKG - Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
KMSKB - Koninklijke Musea voor Schone
Kunsten van België
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdste-
delijk Gewest - Documentatiecentrum van het
Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
MSB - Museum van de Stad Brussel - Broodhuis
SAB - Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2013/6860/013

**Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.**